

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

Kars elveszett öröksége

Áni ma egy romváros, de a középkorban az Örmény Királyság virágzó fővárosa volt. Napjainkban ez a város jelképezi a Törökországban odaveszett örmény életet. Jelen írásunkban azonban Kars városát vizsgáljuk a *lost cities* koncepciójának segítségével, és e tekintetben hasonlítjuk össze Ánival.

Kars – szemben Ánival, ahol a középkorból csak néhány rom maradt meg – ma is eleven város. Gazdag kulturális örökséget rejt, amely a városkép sokféle rétegében megjelenik. És éppen emiatt a városon érezni lehet a veszteséget, az ürességet, a hiányt, amelyet az elveszett dolgok maguk mögött hagytak – sokkal erőteljesebben, mint a mai Törökország más helyszínén. Elevennégre Kars egy „elveszett hely”, a veszteség helye.

„Az útjelző táblákat belepte a hó, olvashatatlanná váltak. Amint úgy istenigazából tombolni kezdett a vihar, a sofőr kikapcsolta a távolsági fényszórókat, és lejjebb csavarta a belső világítást, abban bízva, így talán megidézheti az utat, mint egy szellemet, s elővarázsolhatja a félhomályból. A félelemtől elnémult utasok a kinti tájra szegezték a tekintetüket: az elhagyott falvak hófödte utcáira, a düledező kunyhók ablakában pislákoló fényre, a távolabbi falvakba vezető, immár eltorlaszolt utakra és az utcalámpákon túl szinte nem is látszó szurdokokra meredtek. Ha megszólaltak, csak suttogni mertek.”¹

Így jut el Ka, Orhan Pamuk *Hó* című regényének elbeszélője Karsba. Kars városát ősidők óta úgy írják le, ahol mindig bőséges hó esik, és ahol a hótömegek rettegésben tartják a helyieket és az átutazókat egyaránt.² Csak második ránézésre válnak láthatóvá más dimenziók.

A Nobel-díjas török író, Orhan Pamuk néhány rövid megjegyzéssel festi meg Karsról alkotott képét, nem a város leírását adja, hanem annak vázlatát, amit Kars jelent regénye számára. Ez a város a mai Törökország keleti részén, Örményország határán fekszik, és Orhan Pamuk *Hó* című regényével került a nemzetközi olvasóközönség figyelmébe. A szerző a nemzetközi (irodalmilag művelt) közönség látómezejének középpontjába helyezte a távoli határvárost, leírásával mégis mesz-

* A szerző a Freie Universität Berlin, Institut für Osmanistik und Turkologie egyetemi tanára (14195 Berlin Fabeckstr. 23/25., elke.hartmann@fu-berlin.de).

¹ Magyar fordítás: Pamuk, 2005a. 13. Németül: Pamuk, 2005b. 12.

² Vö. Strabo: *Geographika*, XI. könyv, 528.

sze a távolba taszította azt. Kars minden bizonnyal a szavakkal és nevekkal való nyelvi játéknak köszönheti, hogy a regény helyszínéül választották: „Ka” a regény főhősének neve – erről Kafka és Brecht juthat eszünkbe; továbbá a „kar” szó törökül a regény címében szereplő havat jelenti, amely télen elvágja a várost a külvilágtól. A regényen végigvonul a hó mint szimbólum: a település távoli és megközelíthetetlen. Már az ókorban felfigyeltek a nagy tömegű hóra az erre utazók és a földtudósok. Végül, ha a „kar” szóhoz hozzáteszünk egy betűt, megkapjuk a város nevét. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy Pamuk a földrajzi elhelyezkedése és történelme miatt választotta Karst a regény helyszínéül. A regény egyszerre irodalmi fikció és Törökország társadalmi elemzése.

Kars városképében Ka a város hányatott történelmének bizonyítékait látja, aminek leginkább szembeötlő jellemzője a többszöri tömeges lakosságcseré volt. Más kelet-anatóliai városokhoz hasonlóan a városképet főképpen a mecsetek és a fürdők dominálják, utalva a muszlim-oszmán múltra. Az impozáns erőd a város katonai szerepéről tanúskodik, a középkor óta itt helyőrség állomásozott. A legtöbb anatóliai várossal ellentétben, ahol az örmény kulturális emlékek szinte teljesen elpusztultak, Karsban még mindig látható a nyoma annak, hogy az első világháborúig jelentős örmény népcsoport volt jelen: a 10. században épült a fellegrvár lábánál található a nagy méretű és szabadon álló Szent Apostolok (Surp Arakelots) temploma.

Kars városképét azonban mindenekelőtt az 1878–1918 közötti orosz uralom építészeti öröksége jellemzi, ami megkülönbözteti a várost a többi török várostól. A szálloda, ahol Ka meg száll, „az orosz balti építészet elegáns példája”, egy kétszintes épület, keskeny, magas ablakokkal és egy magas kapubejárattal a lovas kocsik számára.³ A karsi rendőrkapitányság egy hosszú, háromemeletes épület volt, magas, faragott mennyezettel, „a város orosz megszállása idején, 1877 és 1918 között előbb egy jómódú örmény lakott ebben a negyvenszobás palotában, később pedig orosz kórházat rendeztek be itt”. Ugyanebben az utcában, ahol ez az épület áll, a Faik bej sugárúton „a hajdan itt élt vagyonos orosz és örmény családok régi kőházainak zöme most kormányhivataloknak adott otthont”.⁴

A sokszínű múlt itt azonban csak maradványokban, üressé vált nyomokban jelenik meg. Már nem a jelen kincsestáraként vagy egy új kezdet ígéreteként és kiindulópontjaként, hanem a veszteség tanújaként és mementőjaként, a török történelem hiátusaként. A várkomplexum alatti környék ma nyomornegyed, az ottani régi, romos orosz épületek ablakaiból kályhacsövek kandikálnak ki, az ezeréves örmény templom üresen és elhagyottan áll faraktárak és egy transzformátorház között, és beléjük hull a hó. A Kars folyó felett átívelő ötszáz éves híd – az oszmán kőhíd ténylegesen 1725-ben épült, vagyis nem is ötszáz éves – szintén elhagyott, itt kóbor kutyák ugatják meg a járókelőket.⁵ Az oroszok eltűntek, az örmények el-

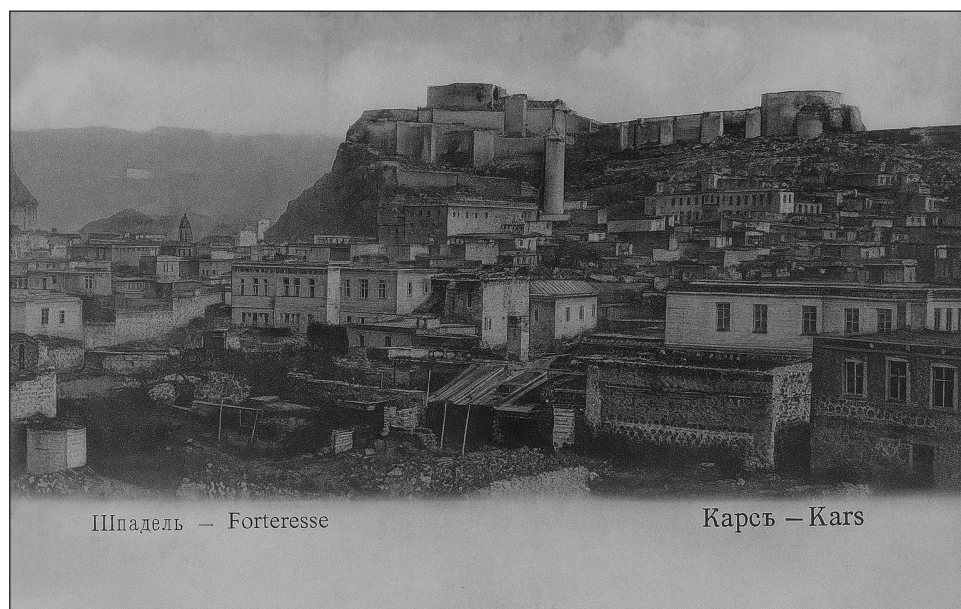
³ Pamuk, 2005b. 14–15.; Pamuk, 2005a. 16.

⁴ Pamuk, 2005a. 21.; Pamuk, 2005b. 18.

⁵ Pamuk, 2005b. 16–17. Magyar műfordításban: „...úgy elszomorította a látvány – a düledező régi orosz házak ablakaiból égnek meredő sok kis kályhacső, a faraktárak meg az áramfejlesztők fölé tornyosuló ezeréves örmény templom, az ötszáz éves kőhídról minden járókelőt megugató kutyaalka, a félig már

1. kép. A karsi oszmán kőhíd

2. kép. A fellegrvár

befagyott folyó vizébe hulló hó, a hótakarójuk alatt élettelenül gubbasztó kaleati viskókból felgomolygó megannyi cérnavékony füstfoszlány –, hogy a szeme könnybe lábadt.” Pamuk, 2005a. 19.

tűntek. Orhan Pamuk egy interjúban úgy nyilatkozott *Hó* című regénye kapcsán, hogy az örmények eltűnése Karsból és a mai Törökországból a török történelem egyik legkényesebb pontja – véleménye miatt halálos fenyegetések érték, és büntető-eljárást indítottak ellene „a törökség meggyalázása” miatt.⁶

Az örmény lakossággal szemben az orosz tisztviselők, katonák és telepések újonnan jöttek Karsba, amikor a cári birodalom 1878-ban átvette a város közigazgatását. A cári birodalomból érkezett telepések hivatalaikkal, „orosz” épületeikkel, de a mindennapi kulturális életükkel is Európa egy látható darabját hozták az ország legkeletibb, legelmaradottabbnak tartott és alig ellenőrzött peremére. A modernizációról és európaizálódásról szóló vita közepette – amely az egész oszmán 19. századot végigkísérte, és mind a mai napig tart, vagyis jelentős mértékben meghatározza a török politikát – a keleti periféria a nyugatiasodás hídfőjévé vált. Oroszországra Nyugat-Európából talán mint távoli és elmaradott országra tekintettek, de oszmán-török szemszögből Oroszország – nem csak Karsban – Európa része, a „nyugati modernitás” része volt. Ka, Orhan Pamuk regényének főhőse, aki a szerzőhöz hasonlóan az isztambuli művelt elit elnyugatiasodott miliőjéből származik, csak az orosz épületek által megtestesített európai modernista jelleg miatt érzi magát „legalább egy kicsikét jól” Karsban.⁷

Az orosz épületek arra emlékeztetnek, hogy Kars a történelem során mindig akkor virágzott, amikor a határok nyitottak voltak, és a város kulturális és áruforgalmi központtá válhatott Kelet, Nyugat, Észak és Dél között. Pusztá jelenlétük megghiúsít minden kísérletet e sokféleség elrejtésére. Az orosz uralom időszaka kétségtelenül a fellendülés és az új impulzusok korszakát jelentette Karsban, amit ez idáig nem követett hasonló. Az orosz épületek nemcsak pusztuló pompájukban, hanem mindenekelőtt nyilvánvaló másságukban utalnak arra, sőt vágyakozva álmodoznak arról, hogy másfajta politikai keretfeltételek mellett milyen lehetőségei lennének ennek a városnak – és voltak is valaha. Ezzel a kitekintéssel éles ellentétben ugyanezen épületek pusztulása nagyon hamar eszünkbe juttatja, hogy a peremvidék jelenlegi körülményei és mindenekelőtt az évtizedek óta lezárt keleti határ megfojtják a jólétet, a cserekapcsolatokat és a fejlődést. Ez felveti azt a kérdést, hogy mennyire élő és jelen lévő a karsi orosz örökség. Nem inkább nagyrészt remiszcenciáról van itt szó, a rég elvesztett lehetőségek pusztája, de mégis félreérthetetlen emlékről?

Kars történelme: népességcsere és gazdasági szerkezetváltás

Az a tény, hogy egy olyan viszonylag rövid történelmi epizód, mint a negyvenéves orosz uralom Karsban, ilyen látható hatással volt a városképre, jól érzékelteti, hogy milyen gyorsan és radikálisan alakította át a cári birodalom a várost. Ez azonban

⁶ Gottschlich, 2005; Iri–Arcan, 2007; Seibert, 2009; Thumann, 2011; Biernath, 2013. 302.

⁷ Pamuk, 2005b. 14. „Csak egy kicsit vidította fel, hogy e régi orosz kőházak még mindig állnak, mert ezektől volt olyan különleges az emlékeiben élő Kars.” Pamuk, 2005a. 16.

nem kifejezetten orosz sajátosság. A karsi cári időszak – a kezdetén és a végén egyaránt mélyreható változásokkal – beleillik az ismétlődő népességváltozások évszázados történetébe, amely – a Pamuk által leírt elszigeteltség mellett – a régió történelmének alapvető jellemzője. Ahhoz, hogy képet kapjunk e korszakváltások nagyságrendjéről, érdemes egy rövid történelmi visszatekintést tenni.

Kars a 10. században és a 11. század elején élte fénykorát. Ez idő alatt az Örmény Királyság fővárosa volt, valamint a selyemút egyik kereskedelmi csomópontja. Kars egy minden irányban nyitott, politikai, gazdasági és kulturális központ volt, érintkezési zónaként a kultúrák gyümölcsöző cseréjét szolgálta. A 11. század közepén a bizánciak és a szeldzsukok az örmény királyságokat lerombolták, és Kars határvárossá vált a versengő birodalmak legkülső peremén. A város és környéke évszázadokon át szenvedett a háborúktól, valamint a periferikus elhelyezkedéséből adódó hátrányoktól és elszigeteltségtől.

Az örmény felföldön a hódítások vagy a hosszú háborúk többször is mélyreható népességi és szerkezeti változásokat eredményeztek, ezek Karst is érintették:⁸ a 13. században a mongolok nyugati irányba terjeszkedtek,⁹ a 14. században Timur Lenk pusztított,¹⁰ a 16–17. században pedig az Oszmán Birodalom és a perzsa Szafavida Birodalom között dúltak folyamatos háborúk.¹¹ Az időszakos elnéptelenedések és pusztítások a gazdasági struktúrában is változást eredményeztek: a paragonon heverő földeket vándorló nomádok hasznosították, a mezőgazdaság visszaszorult.

Kars az Orosz Birodalom déli terjeszkedésének középpontjában

A 19. században Kars ismét a frontvonalak közé került. Iránt ezúttal az Orosz Birodalom szorította ki az Oszmán Birodalom keleti ellenfeleként, és a 19. század elején folytatta déli terjeszkedését a Transzkaukázusban. A Kars meghódítására tett első orosz kísérlet 1807-ben kudarcba fulladt. 1828-ban és 1855-ben a cári seregek elfoglalták Karst – de mindkét alkalommal csak azért, hogy az azt követő béketárgyalások során visszaadják a várost máshol tett engedményekért cserébe. A Balkánhoz és a tengerszorosokhoz fűződő orosz érdekekhez képest Kars (és egész Kelet-Anatólia) másodrangú volt. Csak a harmadik hódítást követően került Kars régiója – Ardahan és Batum (Batumi) területeivel együtt – orosz közigazgatás alá, az 1877–1878-as orosz-oszmán háborúban, amelyben a cári hadsereg szétverte az oszmán erőket, és Isztambul kapujában békét diktálhatott

8 Garsoian, 1997. 192–197.; Bedrosian, 1997. 247–248., 263.

9 Bedrosian, 1997. 256–263.

10 Uo. 267–269. Lásd még Grigor Tserents Khatetsi korabeli beszámolóját a timurdi háborúkról: Manandian, 1965. 173–202.; Tserents Khatetsi, 1969. 150–163.

11 Oszmán szemszögből jó áttekintést ad Boyar, 2013; iráni szemszögből pedig Savory, 1980; Roemer, 1986. Kars erődjének a háborúk során történt lerombolásáról (1555) és újjáépítéséről (1584) lásd: Kouymjian, 1997. 18., 24.

a szultánnak.¹² Kars tehát negyven éven keresztül, 1878-tól 1918-ig a cári birodalom része volt.

Miután 1878-ban az Orosz Birodalomhoz csatolták az oszmán Karsi szandzsákokat, a város az orosz helyőrség székhelyeként új szerepet kapott, majd fellendülésnek indult. A dél-kaukázusi határon fekvő Kars a cári birodalom támaszpontja lett, ugyanakkor az oroszok kísérleti terepe az oszmán világban. Az orosz katonákkal és közigazgatási tisztviselőkkel együtt egyszerű bevándorlók is érkeztek az Orosz Birodalom különböző részeiből. Kars az oroszországi kisebbségek, menekültek és száműzöttek új otthonává vált. A város fellendülése nem utolsósorban a lakosság új sokszínűségének, minden irányba szétáradó kapcsolatainak és impulzusainak volt köszönhető.

Török nemzeti szempontból az orosz uralmat mindig is elnyomó idegen uralomként értelmezték.¹³ Az orosz hatalom minden bizonnyal korlátozta a helyi muszlim elit és a vallástudósok életét, akik kiváltságaik fennmaradását féltették. Az orosz hódítás után sok muszlim útnak indult és áttelepült az oszmán fennhatóság alatt maradt tartományokba, követvén az oszmán kormány ígéreteit és a vallástudósok prédikációit.¹⁴ A Karsi területen maradt muszlim lakosságnak azonban a cári közigazgatás nem nélkülözést hozott, hanem de facto az életszínvonal javulását jelentette, alacsonyabb adóterheket és jobb infrastruktúrát, mint korábban az Oszmán Birodalomban.¹⁵

Menekülés, kitelepítés, népirtás: a modern kor népességgpolitikája

A 19–20. századi Karsban minden egyes hódítás és visszafoglalás tömeges népességmozgást eredményezett. A „hosszú” 19. század demográfiai megrázkódtatásai még inkább meghatározták Kars város és környékének történetét, mint az újkor előtti korszakok. Ez a történetírásban is megjelenik. A Karsra vonatkozó – amúgy meglehetősen gyér – kutatásban leginkább ezzel a témával foglalkoztak, a legtöbb más terület – mint például a gazdasági fejlődés, a lakosság társadalmi differenciálódása, az eszmetörténeti és kultúrtörténeti vonatkozások – mindeddig zömében feltáratlan maradt.

Az orosz csapatok az 1829-es drinápolyi békét követően kivonulnak Karsból, Ardahanból, Bajazitból (Doğubayazıt) és Erzurumból, ami örmény menekült-hullámot idézett elő. Mintegy százezer örmény indult el Grúziába és az 1828-ban Irán által Oroszországnak átengedett keleti örmény területekre. Ennek két oka is volt. Az egyik, hogy a cári kormány a 19. század első felében ösztönözte az örmények bevándorlását Iránból és az Oszmán Birodalomból. Az Irán felett aratott 1828-as győzelem után a szentpétervári kormány tárgyalásokat folytatott a perzsa sahkal, hogy Irán hagyja jóvá az észak-iráni örmények kivándorlását. Az 1829-es

¹² A 19. századi orosz-oszmán háborúk egyik legtöbbet idézett forrása továbbra is Allen–Muratoff, 1953.

¹³ Vö. Kırzioğlu, 1953, 1958.

¹⁴ Badem, 2014a. 222., 228.

¹⁵ Uo. 226., 244–245.

drinápolyi békében is szerepelt egy hasonló passzus, amely lehetővé tette az Oszmán Birodalomban élő örményeknek, hogy tizennyolc hónapos tilalom után Oroszországba vándoroljanak.¹⁶

A második ok ennél súlyosabb volt. Annak ellenére, hogy a keresztény örményeket a muszlim uralom alatt elismerték kisebbségként, hátrányos megkülönböztetés érte őket politikai, gazdasági és kulturális téren. Az 1826–1828-as orosz-perzsa háború során évszázadokat követően először vált lehetővé, hogy keresztény uralom alá kerüljenek, és így véget érjenek az iszlám jog előírásából következő strukturális egyenlőtlenségek. Ebben a politikai helyzetben a vallási hovatartozás az örmény társadalom egy részében „spontán és naiv ruszsofiliaként”¹⁷ nyilvánult meg. Az, hogy az orosz-oszmán határ mindkét oldalán mennyire volt elterjedt az oroszbarát érzés az örmény lakosság körében, hogy az örmény egyházi, politikai, gazdasági és kulturális elit mely csoportjai képviseltek ruszsofil vagy turkofil álláspontokat, valamint hogy miként érveltek, és adott esetben milyen élmények változtattak ezeken az álláspontokon, önálló kutatást érdemelne. Egyelőre csak néhány fontosabb mozzanatra fogunk utalni.

1827-ben Nerses Ashtaraketsi, Tiflisz (ma Tbiliszi) örmény preláta (Tiflisz 1801 óta a cári birodalom része volt), a későbbi katolikosz, felszólította honfitársait, hogy támogassák az orosz hadjáratot. Felhívására több száz örmény önkéntes gyűlt össze Tifliszben, akik Grúziából, Örményország perzsa részeiről és az Oszmán Birodalom örmény tartományaiból érkeztek. Amikor az orosz hadsereg 1828-ban megindult Kars felé, az örmény lakosság éljenzéssel fogadta Ivan Paszkevics tábornokot és csapatait. Alekszandr Puskin *Erzerumi utazás* (Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года) című művében leírja az orosz csapatok reményteli fogadtatását, amikor Erzurumba bevonulnak, a sereg útja szintén Karson keresztül vezetett.¹⁸ Miután Kars és a többi elfoglalt terület visszakerült az Oszmán Birodalomhoz, annyira rettegetek az ottmaradt örmények a muszlim megtorlástól, hogy inkább követték a visszavonuló orosz csapatokat – hiába próbálta ezt megakadályozni az oszmán-örmény egyházi és világi elit, az oszmán kormánnyal együtt.¹⁹ Az elmenekült örmények helyére kurdok, karapapakok és más muszlim csoportok kerültek.²⁰

Az oszmán-örmények kezdeti ruszsofiliája gyorsan átadta helyét a csalódottságnak, mivel elmaradt a segítség. Az 1840-es évektől folytatott oszmán központosítási politika, a Kaukázusból érkező muszlim bevándorlók betelepítése és a kurd törzsek letelepedése következtében a 19. század közepétől meredeken nőtt az erőszak és a bizonytalanság az Oszmán Birodalom örmény tartományaiban.²¹ Különösen az 1877–1878-as háború idején váltak gyakoribbá az oszmán reguláris és irreguláris csapatok (elsősorban a kurd törzsi ezredek) által elkövetett atrocitá-

16 Ter Minassian, 2007. 483–484.

17 Uo. 484.

18 Puskin, 1998. 71–72.

19 Ter-Minassian, 2007. 484.

20 Melkonyan, 2011. 228.

21 Erről részletesebben: Hartmann, 2013.

3. kép. Örmény templom

sok a határvidéki örményekkel szemben. Az orosz hadsereget emiatt sokan felszabadítóként üdvözölték 1877-ben, Kars, Ardahan és Batum (Batumi) megteltek az oszmán tartományokból menekülő örmények ezreivel, bár az orosz hatóságok időközben minden eszközzel igyekeztek megakadályozni az örmények beáramlását.²²

1895–1896-ban az egész Oszmán Birodalom területén örmények elleni mérszárlásokat követtek el, válaszként az európai hatalmak felszólítására, hogy javítsanak a keleti tartományokban élő örmények helyzetén. Ennek következményeként Karsban az örmény menekültek és vendégmunkások létszáma jelentősen megemelkedett, olyannyira, hogy elérte, sőt meghaladta a város egészének lakosságát – mindezt annak ellenére, hogy az orosz közigazgatás szigorúan tiltotta a letelepedést. Ezzel egy időben az orosz Dél-Kaukázusból is vándoroltak be örmények.²³

Kars az orosz közigazgatás alatt biztonságos menedékké vált az örmények számára. Ezzel szemben az orosz hódítás a muszlimokat inkább menekülésre készítette. Az oroszok a 18. század közepétől dél felé terjeszkedtek, ami először a Krímben, majd a Kaukázusban ahhoz vezetett, hogy a muszlimok tömegesen kivándoroltak, illetve elűzték őket. Az orosz hódítók a Kaukázus térségében ugyanis különösen kegyetlenül bántak a muszlimokkal.²⁴ Az Oszmán Birodalom mind vallási-ideológiai, mind demográfiai okokból támogatta a muszlimokat abban, hogy

²² Ter-Minassian, 2007. 494–500.; Walker, 2011. 218–219.

²³ Melkonyan, 2011. 232–233.

²⁴ Ma már egyre több szerző használja ebben a kontextusban a népiertás terminológiát, lásd például: Richmond, 2013.

4. kép. Orosz helyőrségi új templom

ros lakosságának jelentős hányadát alkották. Célzottan földműveseket telepítettek le Karsban, elsősorban kozákokat, ortodox oroszokat, ortodox görögöket, molokánokat és duhoborzokat,²⁷ továbbá német és balti telepések is érkeztek Karsba.²⁸ A város ebben a korszakban sokkal sokszínűbb népességgel büszkélkedhetett, mint korábbi történelme során valaha. Egy túlnyomórészt szunnita muszlim településből ismét keresztény többségű város lett.²⁹ Mindemellett alig volt nyoma Kars

elhagyják a nem muszlim uralom alá került területeket, és ösztönözte betelepedésüket.²⁵ Az orosz megszállók is pártolták azt, hogy a muszlimok tömegesen és véglegesen elvándoroljanak Karsból. Még a San Stefanói békeszerződés megkötése előtt, 1878 januárjában Kars kormányzója egy olyan rendeletet adott ki, amely arra kényszerített minden muszlimot, hogy távozáskor írásban nyilatkozzon arról, hogy soha többé nem tér vissza. Egyedül Kars városából mintegy 11 ezer muszlim távozott az 1880-as évek közepéig, és becslések szerint mintegy 65 ezer muszlim hagyta el Kars teljes közigazgatási körzetét.²⁶

A nagy menekültmozgásokat – a muszlimok kiűzését és az örmények korlátozni kívánt bevándorlását – aktív orosz betelepítési politika ellensúlyozta. Mivel Karst 1878 után fontos helyőrséggé építették ki, az ott állomásozó orosz katonák a vá-

25 Dumont, 1989. 488–489.; Georgeon, 1989. 544–546.; Hartmann, 2016. 302–309.

26 Melkonyan, 2011. 229.

27 Molokánok: az orosz keresztények egyik szellemi irányzata, bibliakövető vallásos felekezet. Eredetileg orosz jobbágyság között terjedt el, akik az 1550-es években elszakadtak az orosz ortodox egyháztól. Duhoborzok: heterodox orosz közösség, amely a 17–18. században szakadt el az orosz ortodox egyháztól, és népi protestáns tanokat és gyakorlatokat követett.

28 Badem, 2010. 45–126.; Melkonyan, 2011. 232.

29 Badem alapos tanulmányának függeléke részletes demográfiai adatokkal szolgál az 1886–1906-os évek-re vonatkozóan. Badem, 2010. 304–361. A Karsra vonatkozó 1897-es orosz népszámlálás online is elérhető: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Карсский округ – г. Карс. http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=403.

„eloroszosodásának”. Határozottan több katona és köztisztviselő állomásozott Karsban, mint ahány orosz nemzetiségű lakója volt a településnek. Az orosz bevándorlók aránya a Karsi területen még a cári uralom végén is 10 százalék alatti volt (az 1912-es orosz népszámlálási adatok szerint), az egész karsi vidéken pedig alig több mint 5 százalék (1911-es adatok szerint). Az orosz korszakban nem az orosz bevándorlók, hanem az örmények határozták meg Kars lakosságát. Az örmények a régióban és Kars közigazgatási területén a lakosság alig egyharmadát tették ki 1911–1912-ben. A tartomány fővárosában, Karsban viszont abszolút többségben voltak 1911-ben: az örmények a népesség közel 85 százalékát alkották, szemben az oroszok 5,6 százalékkal, a görögök 4,5 százalékkal és a törökök 3 százalékkal (a fennmaradó közel 2 százalékot különböző kisebb népcsoportok alkották).³⁰

A keresztények és a muszlimok népességén belüli aránya az első világháború után, az örmény népiirtás következtében, ismét megfordult. Ezúttal példátlan szélsőséges mértékben: a többségében örmény lakosságot az első világháborúban és az azt követő török függetlenségi háború alatt – néhány kivételtől eltekintve – meggyilkolták vagy elűzték. A 20. század közepére az orosz molokánok is elhagyták a térséget. Az örmények helyére azeriek és tatárok jöttek Karsba, őket az örmény nemzetállam 1919-es megalakulása során az Ararát-síkságról és a Szeván-tó környékéről űzték el. Így ma Kars lakossága szinte teljes egészében muszlimokból – törökökből, kurdokból, azeriekből, karapapakokból, türkménekből stb. – áll.³¹

Az orosz és az örmény örökség

Kars a saját világának végpontja, Kars a Transzkaukázus kapuja, Kars stratégiai kulcsfontosságú helyőrség, Kars szilárd erőd és utolsó bástya, Kars az árucseré és a kultúrák kereszteződésének színtere, végül Kars a telepések, menekültek és száműzöttek új otthona – mindaz, ami Karst sokéves történelme során olyannyira jellemezte, az a város orosz örökségében is megjelenik.

Először a város építészeti struktúrájában mutatkozik meg. A fellegrát, a város központját, amelyet az ókori Örményországban „Karuts Berd” (kőerőd) néven ismertek, a középkori örmény és grúz királyok többször átépítették. Az oszmánok többször megerősítették, 19. századi brit, majd porosz tanácsadók segítségével is. Ebben a hosszú sorban az orosz katonaság volt az utolsó, amely újjáépítette és bővítette a komplexumot.³²

Az oroszok azonban nemcsak a karsi erődöt újították fel 1878 után. Helyőrségként újjáépítették az egész várost, új alaprajzú, sakktáblaszerű utcahálózattal. Az utcák mellett tömbként sorakoztak fel az orosz-balti stílusú házak, mint ahogy azt Orhan Pamuk *Hó* című regényében leírta. Ezen városrendezési és építészeti elvek teljesen idegenek voltak a térség hagyományos, „orientális” városaitól.³³

30 Kobro, 1989. 110–113.

31 Vö. Andrews, 2002.

32 Walker, 2011. 220.

33 Vö. Wirth, 1975.

A 19. századi oszmán reformerek azonban ezeket az elveket a modernizáció eszközének tekintették. Többek között Bécs és Párizs átalakításának mintáját követték, amikor Isztambul egyes kijelölt városrészeit modernizálni próbálták.³⁴ Az „orosz” városképhez tartoznak a köztereken található szökőkutak is, amelyek ilyen formában az iszlám Törökország egyetlen más városában sem fordulnak elő, hiszen női alakokat ábrázolnak.

Karsban az egykori orosz jelenlét más területeken is nyomot hagyott, így például a nyelven is. Candan Badem és Rohat Alakom történészek egy egész sor olyan orosz eredetű szót jegyeztek fel, amelyek mind a mai napig használatosak a karsi dialektusban.³⁵ Feltételezhető, hogy ezek a nyelvi hatások inkább az orosz közigazgatásnak és katonaságnak voltak köszönhetőek, semmint az orosz betelepülőknek. Az utóbbiak leginkább a sajtgyártást hozták Karsba. Az orosz hódítás után svájci sajtkészítők telepedtek le Kars térségében, ők vezették be a félkemény sajt (kaşar) és a kemény sajt (gravyer: Gruyère/Greyerzer) gyártását Kars környékén. Ma már a sajt különleges karsi specialitásnak számít, és a régió egyik legfontosabb exportterméke. A helyi sajtüzemeket zavodnak hívták, az orosz zavod szó általánosságban üzemet jelent, s ezt a szót ma is feltüntetik a karsi sajtokon, mintegy védjegyként. A helyi sajtüzemek listája azt mutatja, hogy a tényleges sajtgyártás a svájciak mellett főként az örmények kezében volt. A tejelő tehenek tenyésztésére ugyanakkor a molokánok és a duhoborzok specializálódtak. Ők a szarvasmarhák mellett egy robusztus lófajtát is kitenyésztettek, amelyet a katonaság különösen nagyra értékelt.³⁶

Kars régiója az orosz hódítással és a helyőrségi város újjáépítésével gazdasági és demográfiai fellendülésnek indult. Miután a háború és a muszlimok 1878 utáni elmenekülése következtében Kars elvesztette a háború előtti, mintegy kilencezer fős lakosságának nagy részét, az 1881-es orosz népszámlálás már csak 3665 lakost tartott nyilván. Az első világháború előestéjére ez a szám megnégyszereződött, ugyanakkor a sok ezer örmény menekült és letelepedési engedéllyel nem rendelkező vendégmunkás nem szerepelt a statisztikában rögzített népességszámban. A régió egészében hasonló arányban nőtt a népesség, és számos új település jött létre.³⁷

Karsban a gazdaság megőrizte túlnyomórészt agrár jellegét, érdemleges iparosodás nem következett be. Figyelemre méltó ugyanakkor az a gyors fellendülés, amellyel a tartomány orosz annektálása után a mezőgazdasági termelés bővült. 1883–1915 között Kars térségében a gabona terméshozama csaknem hatszorosára nőtt. Ez annak köszönhető – az ugyanebben az időszakban bekövetkezett gyors népességnövekedés mellett –, hogy modern mezőgazdasági gépeket és jobb művelési módszereket vezettek be az orosz telepesek. Az állatállomány is megsokszorozódott. A tehenek száma több mint hétszeresére nőtt 1912-re, az orosz–oszmán háborút közvetlenül megelőző állapothoz viszonyítva. A telepesek egy nagyobb hozamú tejelő szarvasmarhafajtát is kitenyésztettek a svájci szarvasmarhákhoz törté-

34 Vö. Çelik, 1986.

35 Alakom, 2009. 156–157.; Badem, 2010. 302–303.

36 Badem, 2014b. 57.

37 Badem, 2010. 3. fejezet, és összefoglaló táblázat 48–49.; Melkonyan, 2011. 226–233.

nő keresztezés eredményeként. Kis idő múlva a mezőgazdasági termékek feldolgozása is fejlődésnek indult. A tej- és sajtüzemek mellett külön említést érdemel a több száz üzembe helyezett vízimalom – az oszmán időkben az egész Kars-vidéken mindössze öt ilyen volt.³⁸

A mezőgazdaság gyors fejlődéséhez elengedhetetlen volt egyrészt az infrastruktúra bővítése, másrészt a régió összekapcsolása a Dél-Kaukázussal és az egész Orosz Birodalommal. Kars tartományban – amely az oszmán időkben marginális volt, és a közvetlen szomszédos oszmán tartományokhoz is csak gyengén kapcsolódott – a határ megszüntetése, de legfőképp az új közlekedési útvonalak létrejötte azt eredményezte, hogy a helyi kereskedelmen túl transzregionális kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki a Kaukázuson túli értékesítési piacokkal. A vasútvonal megnyitásával, amely 1899-től Alekszandropolon (ma Gjumri Örményországban) áthaladva kötötte össze Karst Tiflisszel, a kereskedelem további fellendülésnek indult. Az értékesítés volumene 1902–1912 között megduplázódott. Kars ráadásul az Oszmán Birodalomba tartó orosz áruk tranzitkereskedelmi központjává vált.³⁹ A nagy- és távolsági kereskedelem, valamint a kis- és helyi kereskedelem szinte teljes egészében örmény kézben volt, miként a város szinte valamennyi boltja is. Georg Kobro történész a Karsról és Ardahanról szóló tanulmányában felsorolja az 1914-ben Karsban bejegyzett összes ipari és kereskedelmi vállalkozást. Az itt szereplő 154 név szinte mindegyike örmény.⁴⁰

Különösen a lakosság többségét alkotó örményeknek hozott a politikai biztonság és a gazdasági jólét kulturális felvirágzást. Hasznot húztak az orosz iskolaalapításokból, amelyeket igyekeztek saját iskoláikra felváltani – legfőképp az örmény egyházi vagyon elkobzásáról szóló 1903-as rendelet után –, és fórumként használták a *Kars* című orosz lapot.⁴¹ Ennek az örökségnek ma már nincsenek látható nyomai, de visszaköszön például Yeghishe Charents örmény író regényében, a *Yergir Nairiban* (Nairi földje). Charents, aki 1897-ben Karsban született, és akit 1937-ben meggyilkoltak, a modern kor egyik legjelentősebb örmény írója. A *Yergir Nairiban* az elveszett hazáját siratja, Kars itt egész Örményországot (azaz „Nairi földjét”) jelképezi.⁴²

Kars város nagyjából kétezer éves történetében a negyvenéves orosz jelenlét csak egy rövid epizódot jelentett. Ha a másik szemszögből nézzük, akkor Oroszország történelmében Kars alig volt több, mint egy apró széljegyzet. A cári intermezzo ugyanakkor nagy jelentőségű volt az örményeknek. Nekik – azaz a földműveseknek és kézműveseknek, valamint a kereskedők és vállalkozók új elit rétegének – az orosz időszak a biztonság és a fejlődési lehetőségek olyan korszakát jelentette, amilyen utoljára egy évezreddel korábban, a Bagratidák örmény királysága idején létezett. Az orosz uralom a várost nem is orosz, hanem sokkal inkább örmény tele-

38 Kobro, 1989. 81–84.

39 Kobro, 1989. 85–92.; Mirzoyan–Badem, 2008; Badem, 2010. 169–195.

40 Kobro, 1989. 86–90.

41 Melkonyan, 2011. 234–235.; Öñol, 2017. 17–26.

42 Nichanian, 2002. 44–51.; Matiossian, 2011.

püléssé alakította át. És a fellendülés, amelyet a város és környéke ebben az időszokban átélt, elsősorban örmény felemelkedés volt.

Az első világháború ennek a fejlődésnek egy csapásra véget vetett. A Török Köztársaság 1923-as megalakulása után az új Törökország évtizedekig hátra fordított a múltnak. Karsban az örmény és az orosz örökséget egyaránt megtagadták: az örmény és az orosz templomokat lerombolták, illetve mecsetekké alakították át. Az orosz közigazgatási épületek egy részét továbbra is adminisztratív és csendőrségi célokra használták, de sok orosz épület üresen állt vagy romba dőlt. Még az orosz tejelő tehenek is elpusztultak, mert a molokánok elvándorlása után nem volt, aki értett a tartásukhoz.⁴³ Az oszmán kulturális örökség sem jelentett kivételt, azt is hagyták elpusztulni.

Orhan Pamuk főhőse Karst kihaltnak, elszegényedettnek és fakónak látja.⁴⁴ Pamuk itt nem az elmaradottság toposzát idézi, hanem az idő és a tér megszűnését, és azt a veszteséget, amelyet ez a vég jelent. Nemcsak a hó szigeteli el Kars városát, hanem elsősorban a határ. A második világháború után a város a hidegháborús blokkok között találta magát. Évtizedeken át Kars mögött húzódott a szinte hermetikusan lezárt határ a szovjet örmény tagköztársaság és a NATO-tag Törökország között. A széles határsáv katonai területnek minősült. A térség pedig lakatlanná és elhagyottá vált.

Kars városa és a karsi régió nemcsak földrajzi elszigeteltségtől szenved, hanem időben is megcsonkították. A hivatalos török politika, amely tagadja, elfojtja és átértelmezi az első világháború alatti örmény népirtást, de a dersimi alevi kurdok 1937–1938-as lemészárlását is, megfosztja az egykori kurd és örmény tartományokat a múltjuktól, és így a jelen és a jövő távlataitól is.

Kars még mindig nehezen tud megbirkózni örmény múltjával. De az orosz hagyaték a 21. század elején rövid ideig a politikai nyitottság, a turizmus és a gazdasági fejlődés reményének szimbólumává vált. Ezekben az években néhány helyi politikus és vállalkozó felelevenítette az orosz korszak emlékét, mint egy olyan időszakot, amelyben az optimizmus, a nyitottság és a határokon átvélő cserekapcsolatok léghőre jólétet hozott a városnak és a környéknek. Ők egy sajátosan regionális identitást és regionális történelmet akartak a köztudatba emelni, amelynek a négy évtizedes orosz uralom a szerves része. Egy helyi lap önkénteseket keresett, hogy az oszmán épületeket és az orosz házakat felújítsák vagy újjáépítsék. A helyi politikusok is bekapcsolódtak a helyreállítási munkálatokba.⁴⁵ Néhány műemléket sikerült így felújítani.⁴⁶

Az orosz örökségre való hivatkozás egy olyan lehetőség, amely nemcsak a saját történelemmel történő megbékélést mozdítja előre, de a megbékélést is az

43 Ortaylı, 2000. 410.

44 Pamuk, 2005b. 13–14., 17. „Mintha mindent eltöröltek volna a föld színéről, vagy minden eltűnt volna a hó alatt. (...) de maga a város sokkal szegényebbnek és szomorúbbnak látszott, mint hajdanában. (...) a hó már nem idézte fel benne azt a várost, ahol élvezhetné a középosztálybeli életet (...). Nem; a hó most nem szólt másról, csak a reménytelenségről és a nyomorúságról.” Pamuk, 2005a. 14., 18.

45 Kars Manşet (karsmanset.com), 2012. május 25., 2015. augusztus 2.

46 Kars Manşet (karsmanset.com), 2016. szeptember 18., 2017. július 24.

orosz és az örmény szomszédokkal. Lehetővé teszi azt, hogy a határok megnyitását és a jószomszédi kapcsolatokat szorgalmazza, miközben Örményországot és az örményeket nem említi meg explicit módon. Helyi szinten fennáll az igény a határok megnyitására és a kapcsolatok normalizálására Örményországgal, de mindez nem talál visszhangra országos, azaz török nemzeti szinten. Éppen ellenkezőleg. Törökország 1993 óta kiveszi részét a szárazföldi útvonalak blokádjából, amelyet Azerbajdzsán vetett be Örményország ellen a hegyi-karabahi (arcahi) konfliktusban.⁴⁷ Török politikusok, akadémikusok, de török tankönyvek, filmek, televíziós sorozatok és más médiumok is mind a mai napig táplálják az előítéleteket, valamint szítják az ellenségeskedést az örményekkel szemben.⁴⁸ Bármennyire is létfontosságú lenne a helyieknek az újbóli keleti nyitás, a közvetlen kapcsolatok fejlesztése Örményországgal, a viszony javítása a mostani légkörben politikailag megvalósíthatatlan – már csak amiatt is, mert Kars jelenlegi lakosságának egy része olyan azeriek leszármazottja, akiket 1918 után a mai Örmény Köztársaság területéről űztek el.

Nem véletlen, hogy Orhan Pamuk abban az időszakban – a 21. század első éveiben – írta *Hó* című Kars-regényét, amikor bizonyos szellemi szabadságot élveztek a politikai irányvonalakról szóló viták. Pamuk az ország karakteréről és jövőbeli orientációjáról szóló politikai vitát sűríti össze regényében. Ebbe a vitába nagyon markánsan beletartozik az örmény népirtáshoz való viszonyulás is, ami alapján a kulturális és nyelvi sokszínűséghez való mai hozzáállás, és különösen a kurdokkal való bánásmód is levezethető. Ez a jelentős társadalmi vita végül kiterjed arra a kérdésre is, hogyan viszonyuljon Törökország Oroszországhoz, milyen módon lehetne megközelíteni a számos vonatkozásban összefonódó török–orosz történelmet, amely sehol másutt nem nyilvánul meg jobban, mint a törökországi Karsban.

Recep Tayyip Erdoğan és Vlagyimir Putyin között akár ismételten is stratégiai közeledés mehet végbe. A törökországi belpolitikai színtéren azonban – különösen a 2016-os sikertelen puccskísérlet óta – ismét lezárult az az időszak, amikor politikai vitákat lehetne folytatni arról, hogy milyen sokszínű a történelmi örökség, és hogy ennek az örökségnek milyen hatása van a jelen alakítására. A tudományos, újságírói és politikai szabadságjogok korlátozása közvetlen hatással van Kars városára is, hiszen a határnyitás lehetősége ismét a távoli jövőbe tolódott. Kars továbbra is a jól látható veszteségek helyszíne. Városképében olyannyira jelen van a sokszínű történelmi örökség, hogy ígéretet fejez ki, és kilátásba helyezi a jólétet, valamint mindazokat a lehetőségeket, amelyek a kulturális és gazdasági kapcsolatok idején nyitva álltak, és még ma is megnyílhatnak. E lehetőségek elvesztése ma még inkább jelen van és érzékelhető. A régi épületek meg nem hallgatott mementóként tanúskodnak a városban.

47 Morsbach, 2008; Novikova–Radetzkaja, 2015.

48 Lásd például a 10. osztályos történelemkönyvet: Turan et al., 2014. 187–189., 210–217.

Forrás- és irodalomjegyzék

Alakom

2009 Alakom, Rohat: *Kars Kürtleri*. İstanbul, 2009.

Alishan

1893 Alishan, Ghevond: *Sisakan, Teghagrut'íwn Siwneats' ashxarhi*. Venice, 1893.

Allen–Muratoff

1953 Allen, William E. D. – Muratoff, Paul: *Caucasian Battlefields*. Cambridge, 1953.

Andrews

2002 *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Ed.: Andrews, Peter A. Wiesbaden, 2002.

Badem

2010 Badem, Candan: *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*. İstanbul, 2010.

2014a Badem, Candan: “Forty Years of Black Days”? The Russian Administration of Kars, Ardahan, and Batum, 1878–1918. In: *Russian–Ottoman Borderlands: The Eastern Question Reconsidered*. Eds.: Frary, Lucien J. – Kozelsky, Mara. Madison–Wisconsin, 2014. 221–250.

2014b Badem, Candan: Rus Yönetiminde Kars ve Kars'ta Peynir Üretimi (1878–1918). In: *Alplerden Kafkaslara. Kars Peynirciliğinin 150 yıllık Tarihi*. Ed.: Torun, Ozan. İstanbul, 2014. 44–71.

Bedrosian

1997 Bedrosian, Robert: Armenia during the Seljuk and Mongol Periods. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. 1. *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1997. 241–271.

Biernath

2013 Biernath, Annett: *Die Meinungs- und Pressefreiheit in der Türkei im Spiegel der EMRK*. Münster, 2013.

Boyar

2013 Boyar, Ebru: Ottoman Expansion in the East. In: *The Cambridge History of Turkey*. Vol. 2. *The Ottoman Empire as a World Power, 1453–1603*. Eds.: Faroqhi, Suraiya N. – Fleet, Kate. Cambridge, 2013. 74–140.

Çelik

1986 Çelik, Zeynep: *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Seattle–Washington, 1986.

Dumont

1989 Dumont, Paul: La période des Tanzîmât (1839–1878). In: *Histoire de l'Empire ottoman*. Dir.: Mantran, Robert. Paris, 1989. 459–522.

Garsoian

1997 Garsoian, Nina: The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century. In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. 1. *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1997. 187–198.

Georgeon

1989 Georgeon, François: Le dernier sursaut (1878–1908). In: *Histoire de l'Empire ottoman*. Dir.: Mantran, Robert. Paris, 1989. 523–576.

Gottschlich

2005 Gottschlich, Jürgen: Dafür hassen sie mich. In: *taz*, 2005. június 23. <https://taz.de/Dafuer-hassen-sie-mich/!588327/>.

Hartmann

2013 Hartmann, Elke: The Central State in the Borderlands: Ottoman Eastern Anatolia in the Late 19th Century. In: *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Eds.: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. Bloomington, 2013. 172–190.

2016 Hartmann, Elke: *Die Reichweite des Staates. Wehrpflicht und moderne Staatlichkeit im Osmanischen Reich 1869–1910*. Paderborn, 2016.

İri–Arcan

2007 İri, Murat – Arcan, Esra H.: The Orhan Pamuk Case: How Mainstream Turkish Media Framed His Freedom of Speech. In: *Sosyal Bilimler Dergisi*, 18. (2007) 17–24.

Khlatetsi Tserents

1969 Khlatetsi Tserents, Grigor: Colophon. In: *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301–1480. A Source for Middle Eastern History*. Selected, translated, and annotated by Avedis K. Sanjian. Cambridge, MA, 1969. 43–330.

Kirzioğlu

1953 Kirzioğlu, Fahrettin: *Kars Tarihi*. İstanbul, 1953.

1958 Kirzioğlu, Fahrettin: *Edebiyatımızda Kars*. İstanbul, 1958.

Kobro

1989 Kobro, Georg: *Das Gebiet von Kars und Ardahan. Historisch-landeskundliche Studie zu einer Grenzregion in Ostanatolien/Transkaukasien*. München, 1989.

Kouymjian

1997 Kouymjian, Dickran: Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604). In: *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. Vol. 2. *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1997. 1–50.

Manandian

1965 Manandian, Iakov A.: *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*. Lissabon, 1965.

Matiossian

2011 Matiossian, Vartan: Charents: Mourning the Loss of Kars. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, CA, 2011. 319–348.

Melkonyan

2011 Melkonyan, Ashot A.: The Kars Oblast', 1878–1918. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, CA, 2011. 223–244.

Mirzoyan–Badem

2013 Mirzoyan, Sonya – Badem, Candan: *The Construction of the Tiflis–Alexandropol–Kars Railway (1895–1899)*. Leiden, 2013.

Morsbach

2008 Morsbach, Petra: Das türkische Sibirien. In: *Spiegel Special*, 2008. 6. sz. 71–73.

Nichanian

2002 Nichanian, Marc: *Writers of Disaster: The National Revolution*. Princeton, 2002.

Novikova–Radetskaja

2015 Novikova, Gayane – Radetskaja, Olga: Blockade à Trois. Das Beziehungsdreieck Armenien–Aserbaidzhan–Türkei. In: *Osteuropa*, 65. (2015) 7–10. sz. 427–441.

Ortaylı

2000 Ortaylı, İlber: Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars. In: *Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi ve sosyal değişim*. Ed.: Ortaylı, İlber. Ankara, 2000. 399–418. [Első megjelenés: In: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9. (1978) 343–362.]

Önol

2017 Önol, Onur: *The Tsar's Armenians: A Minority in Late Imperial Russia*. London – New York, 2017.

Pamuk

2005a Pamuk, Orhan: *Hó*. Ford. Ladányi Katalin. Bp., 2005.

2005b Pamuk, Orhan: *Schnee*. Übers. v. Neumann, Christoph K. München, 2005.

Puskin

1998 Puškin, Alexandr: *Die Reise nach Arzrum während des Feldzugs im Jahre 1829*. Übers. und hrsg. v. Peter Urban. Berlin, 1998.

Richmond

2013 Richmond, Walter: *The Circassian Genocide*. New Brunswick, 2013.

Roemer

1986 Roemer, Hans R.: The Safavid Period. In: *The Cambridge History of Iran*. Vol. 6. *The Timurid and Safavid Periods*. Eds.: Jackson, Peter – Lockhart, Laurence. Cambridge, 1986. 189–350.

Savory

1980 Savory, Roger: *Iran under the Safavids*. London–Cambridge, 1980.

Seibert

2009 Seibert, Thomas: Orhan Pamuk soll für Armenien-Äußerungen zahlen. In: *Tagespiegel*, 2009. október 8.

Strabo

1858 *Geographica*. *Strabo's Erdbeschreibung*. Übers. v. Forbiger, Albert. Stuttgart, 1858.

Ter Minassian

2007 Ter Minassian, Anahide: L'Arménie et l'éveil des nationalités (1800–1914). In: *Histoire du peuple arménien*. Dir.: Dédéyan, Gérard. Toulouse, 2007. 475–521.

Thumann

2011 Thumann, Michael: Meinungsfreiheit nur auf dem Papier. In: *Zeit online*, 2011. március 11. <https://www.zeit.de/politik/ausland/2011-03/tuerkei-meinungsfreiheit>.

Turan

2014 Turan, Vicdan et al: *Tarih 10*. Ankara, 2014.

Walker

2011 Walker, Christopher J.: Kars in the Russo–Turkish Wars of the Nineteenth Century. In: *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, CA, 2011. 207–222.

Wirth

1975 Wirth, Eugen: Die orientalische Stadt. Ein Überblick aufgrund jüngerer Forschungen zur materiellen Kultur. In: *Saeculum*, 26. (1975) 1. sz. 45–94. DOI: <https://doi.org/10.7788/saeculum.1975.26.1.45>.

ELKE HARTMANN
THE LOST HERITAGE OF KARS

This article examines the city of Kars as a “lost city,” in terms of cultural and historical loss embedded in its urban landscape. Despite being a vibrant modern city, Kars reveals layers of absence and memory that mark it as a site of profound loss. The city’s architectural and cultural strata reflect its Ottoman-Muslim heritage, its military past, and especially its Armenian and Russian legacies. While many Armenian cultural sites in Anatolia have been erased, Kars retains visible traces of its once significant Armenian population, notably the 10th-century Church of the Holy Apostles. However, it is the architectural legacy of Russian rule (1878–1918) that most distinctly shapes the city’s appearance and sets it apart from other Turkish cities. In the early 21st century, local actors briefly embraced this Russian heritage as a symbol of openness, modernization, and cross-border exchange, promoting it as part of a unique regional identity.

Efforts to restore both Ottoman and Russian buildings reflect a selective memory politics, where reconciliation with the past is attempted without directly addressing the Armenian dimension. While regional initiatives sought improved relations with Armenia and greater openness to the East, these efforts clashed with national narratives and political realities, particularly given the demographic background of Kars’ current population, which includes descendants of Azeris displaced from Armenia after 1918. Kars thus emerges as a paradox: a living city marked by the persistent presence of what has been lost, negotiating its complex past through selective remembrance and architectural restoration.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

